

TANULMÁNYOK

NÉMETH ÁRON

Hatalom és hatalomnélküliség a Zsoltárok könyvében*

ABSTRACT

Macht und Ohnmacht im Psalter

Macht und Machtlosigkeit sind nicht nur als Themen im Psalter zu erkennen, sondern gelten auch als wichtige Elemente der theologischen Gesamtkonzeption des Buches. Die vorliegende Studie gibt eine kurze Zusammenfassung darüber, wie die verschiedenen Psalmen, bzw. Psalmengruppen Macht (1–2) und Ohnmacht (3.) thematisieren, und untersucht die Frage, inwiefern diese Themen das theologische Eigenprofil des Psalters bestimmen (4).

ÖSSZEFOGLALÓ

A hatalom, illetve hatalomnélküliség nemcsak mint téma, de akár mint koncepció is meghatározónak tűnik a Zsoltárok könyvében. Jelen tanulmányban elsőként a hatalom pozitív ábrázolásával (1), a hatalom negatív ábrázolásával (2), valamint a hatalomnélküliség témájával foglalkozunk (3). Ezt követően arra a kérdésre keressük a választ, hogy a hatalom és hatalomnélküliség mennyiben határozza meg a Zsoltárok könyve egészének teológiai üzenetét (4).

1. A hatalom pozitív ábrázolása

A Zsoltárok könyve mint „Izráel válasza”¹ egy olyan dialógust feltételez, melyben az ember önmagát *coram Deo*, vagyis az Isten hatalma alá tartozó lényként értelmezi. Az ember ennek a legfőbb hatalomnak tartozik azzal, hogy nevét és tetteit hálaénekbe és himnuszba foglalja, és ettől a hatalomtól várva segítséget, ad hangot panaszának is.

Mindenekelőtt Isten különböző megnevezéseiben találkozunk azzal, ahogyan a Zsoltárok könyve JHWH-t mindenekfeletti hatalomként ismeri el. Az אֱלֹהִים vagy אֱלֹהֵי/יְהוָה זָבָאוֹת megnevezések egyértelműen hatalmat demonstrálnak, noha az egész könyv összefüggésében nem beszélhetünk sajátos zsoltárnyelvezetről. Szignifikánsan van jelen viszont a Pszaltériumban az עֲלִיּוֹן epiteton,² kifejezve JHWH univerzális hatalmát, melyet a föld felett (Zsolt 83,19; 79,9), Sion és az ottani királyság felett (Zsolt 21,8; 46,5; 87,5), a kegyesek jogai felett (Zsolt 57,3; 91,1.9) és minden istenek felett (Zsolt 82,6; 97,9) gyakorol.³

* A Doktorok Kollégiuma biblikus szekcióinak „A hatalom vetületei” címmel tartott évközi konferenciáján elhangzott előadás rövidített változata (Debrecen, 2016. december 9.).

1 Gerhard von Rad sokat idézett, már-már klasszikusnak számító megfogalmazása, lásd VON RAD: Az Ószövetség teológiája I, 281.

2 WHEMEIER: THAT 2, 274.286.

3 WHEMEIER: THAT 2, 286; KRAUS: Theologie, 27.

Ez a felségnév szorosan összefügg a מֶלֶךְ titulussal (Zsolt 47,3, vö. 10,16; 24,7; 29,10; 48,3; 145,13). Az egész Ószövetséget tekintve nem jelentős azoknak az igehelyeknek a száma, melyek explicit módon királynak nevezik Istent, a Zsoltárok könyvében – különösen is a מֶלֶךְ יְהוָה-himnuszokban – viszont jelentősnek mondható Isten királyságának teologumenonja (pl. Zsolt 47; 93; 95–99).⁴

Az Úr hatalmának ilyen idő feletti és kozmikus megfogalmazásai mellett fontosak az Izráel népe által megtapasztalt történelmi tettek is. A történelemformáló hatalom megnyilvánulásának egy sajátos kifejezése a Zsoltárok könyvében a „csodatett”.⁵ A csoda a történelmi tettek mellett olykor JHWH teremtői tettének kifejezője is (Zsolt 136,4). A teremtés páratlan (csoda)tette tanúsítja, hogy az Úr „határtalan teljhatalommal és szuverén szabadsággal bír [...] Ebben különbözik Ő minden más istentől és hatalomtól.”⁶

Az emberi hatalom is pozitívan tűnik fel, amikor a JHWH által választott földi uralkodóról van szó (pl. Zsolt 2; 18; 45; 72; 110). A királynak mint reprezentánsnak a hatalma egyértelműen egy delegált, s ilyen értelemben korlátozott hatalom. Egyes ókori elképzelésekkel szemben az Ószövetség soha nem tulajdonít JHWH reprezentánsának sem természetfeletti, sem teremtői hatalmat.⁷ Sőt a zsoltárok szerint az uralkodóért imádkozni kell, ugyanis a király is Isten segítségére szorul, tőle kapja az uralkodáshoz szükséges eszközöket. A királyi hatalom birtoklása elsősorban feladatot ró a reprezentánsra: igazságot szolgáltatni, fenntartani a társadalmi harmóniát, őrizni a kozmikus rendet.

2. A hatalom negatív ábrázolása

A hatalom birtoklásának és gyakorlásának mindig vannak elítélendő formái is. JHWH és az ő választott királyának (pozitív) hatalma olyan negatív hatalmakkal áll szemben, melyekről szintén nem hallgat a Zsoltárok könyve, sőt az ellenséges erők és hatalmak fontos szereplői a zsoltárokban. Így találkozhatunk az egyén ellenségeivel, a nép, illetve a népet képviselő király ellenségeivel és a kozmikus rendet fenyegető világ feletti hatalmakkal.

A júdai uralkodó ellenségeként fellépő népek, fejedelmek és királyok egyben Istennek és népének ellenségei, az ellenséges népeket azonban csak néhány zsoltár nevesíti (pl. Zsolt 60; 81; 83; 137). A politikai és katonai hatalmak mellett idegen istenek és mitikus erők is feltűnnek JHWH ellenségeiként. Utóbbihoz sorolhatók például a tenger (Zsolt 29,3.10; 74,13k; 89,10k), a folyamok (Zsolt 93,3), a Leviatán és Tannín (Zsolt 74,13k).

Az egyén ellenségeinek ábrázolásánál jellemző az állatszimbolika. Az oroszlán, kutya, kígyó, bika, méh képein keresztül az ellenséges hatalmak ereje, veszélyessége, alattomosága jut kifejeződésre.

4 LEUENBERGER: Theokratische Theologie, 44; OEMING–VETTE: Psalm 90–151, 55–56.

5 A מִלְאָה (*mi'fal*) gyök összes ószövetségi előfordulásának fele (41-szer) a Zsoltárok könyvében található, lásd ALBERTZ: THAT 2, 414.

6 KRAUS: Theologie, 56–57.

7 KRAUS: Theologie, 151.

Az egyén ellenségei között említhetjük meg a Seólt is, mely fölött az embernek nincs semmi hatalma. Idővel azonban egyre erősebbé válik Izráelben az a gondolat, hogy Isten viszont képes behatolni a halottak birodalmába (pl. Zsolt 16; 22; 49; 73; 139).⁸

3. A hatalomnélküliség témája

Számos zsoltár szereplője a szegény (עָנִי, אֲבִיּוֹן, דָּל), aki vagy maga az imádkozó, vagy az a csoport, akivel az imádkozó azonosulni kíván.

A szegények beazonosítására több kísérlet született már, úgymint az istentelen gazdagokkal szemben álló párt (*Armenpartei*), vagy valamilyen sajátos kegyességi forma (*Armenfrömmigkeit*).⁹ Sokszor eldönthetetlen, hogy a szegénységterminusok materiális vagy spirituális értelemben állnak-e az adott zsoltárban.¹⁰ Egyes esetekben valószínűbb, hogy az anyagi javak csekély voltáról vagy teljes hiányáról van szó, de főleg a későbbi korokban mindenféle perifériára szorult és fenyegetettségnek kitett kegyes egyén vagy csoport „szegény”-nek definiálhatta magát, majd a fogalom egyre inkább a fogság utáni zsidóság önértelmezésévé vált.¹¹

Legtágabb értelemben a szegény nem más, mint a sokféle formában megjelenő ellenséges erők és hatalmak áldozata.¹² A szegény azonban, aki teljesen rá van utalva az Úrnak mint legfőbb hatalomnak az igazságszolgáltatására, az Úrhoz kiáltva remélheti helyzete jobbra fordulását (pl. Zsolt 9–10; 18,28; 35,10; 74,19).

4. Hatalom és hatalomnélküliség a Zsoltárok könyve koncepciójában

A hatalom kérdésének markáns jelenléte a Zsoltárok könyvében két további kérdést vetett fel a kutatásban, melyekről intenzív diskurzus folyik napjainkban is. Az egyik ilyen kérdés, hogy van-e a hatalom témájának koncepcionális jelentősége a Zsoltárok könyvében? A másik ebből adódó kérdés, hogy a hatalomhoz való viszonyulás a Zsoltárok könyvében milyen szerkesztői körre utal?

Királyteológiai és teokratikus tendenciák bipolaritása

A Pszaltérium pozitív képe JHWH-ról és az ő reprezentánsáról sajátos bipolaritást mutat a könyvben. Az I–III. és IV–V. zsoltárkönyvek között jól felismerhető választóvonalat érzékelhetünk, mely szerint az előbbiben a királyteológia és JHWH földi reprezentánsának hatalma dominál, utóbbiban pedig a földi reprezentáns nélküli

⁸ LEUENBERGER: Bestattungskultur, 331.

⁹ A vitához lásd pl. KRAUS: Theologie, 188–193; LEVIN: Gebetbuch, 375; uő: Poor, 331; SAGER: Polyphonie des Elends, 5.102–103.248. A szegénységzsoltárok kutatástörténetéhez részletesen lásd Ro: Armenfrömmigkeit, 113–129.

¹⁰ GILLINGHAM: Poor, 15–19.

¹¹ HOSSFELD–ZENGER: Psalmen I, 15.

¹² KRAUS: Theologie, 189; BREMER: Relationship, 167–180.

abszolút teokráciára kerül át a hangsúly. A könyvben a földi király fokozatosan háttérbe szorul, a IV–V. könyv királyzoltárai (Zsolt 101; 110; 132; 144) szerint nem rendelkezik valódi politikai hatalommal, hanem a példaadó kegyes szerepét veszi fel és kollektív vonásokat ölt. A IV. zoltárkönyv teokratikus szemlélete ilyen értelemben válasz a földi királyság bukására.¹³ Ez a tendencia épül tovább az V. könyvben is.

Hasonló megfigyelései miatt itt érdemes röviden utalnunk Werner H. Schmidt „*Die Ohnmacht der Messias*” című tanulmányára. Megállapítása szerint kronológiai rendbe állítva az ún. messiási próféciákban két párhuzamos tendencia rajzolódik ki: megfigyelhető egyrészt a Messiás-király hatalmának és erejének fokozatos csökkenése, másrészt „elgyengülésével” párhuzamosan uralmi területe univerzálissá nő, ahol a tényleges királyi hatalmat már JHWH gyakorolja.¹⁴ Schmidt téziséhez hozzá kell azonban tennünk, hogy az újabb kutatások fényében – pl. a szövegek datálása tekintetében – komoly revízióra szorul.¹⁵

Hatalom és hatalomnélküliség zoltárpárokban

Susan Gillingham egyik tanulmányában,¹⁶ melyben a Zsoltárok könyvének összeállításáért felelős teológiai körök kilétére és a Zsoltárok könyvének végső céljára kérdez rá, olyan zoltárpárokat vizsgál, melyek a hatalom és hatalomnélküliség kontrasztját jelenítik meg, mégpedig a könyv kiemelt helyein.

Megfigyelése szerint az emberi hatalom zoltárainak közvetlen szomszédságában mindig található egy olyan költemény, mely a hatalomnélküliséget teszi témájává. A szerző a *concatenatio* jelenségéből indul ki, majd az ily módon irodalmilag egymásra mutatóknak ítélt zoltárokban vizsgálja a hatalom témáját. A vizsgált párok egyik tagja minden esetben királyzoltár, melyeket a „hatalom zoltárai”-ként kezel a szerző, ezek szomszédságában találjuk a „hatalomnélküliség zoltárai”-t.¹⁷ A szerző aztán a vizsgálatot kiterjeszti egyéb zoltárokra is.

Gillingham arra következtet, hogy a hatalom és hatalomnélküliség kontrasztjában tudatos szerkesztői szándék rejlik. A hatalom paradox megjelenítése alapján a könyv végső redaktorait Gillingham a lévita énekesek sokrétű társadalmi csoportjával azonosítja.¹⁸

Érdekes kérdés persze, hogy a qumrani zoltárkönyv és a Septuaginta zoltárkönyv kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő kompozíciója esetében milyen más következtetésekre lehetne jutni egy hasonló vizsgálat mentén.

13 WILSON: Editorial Linkage, 75. Wilson szerint a IV. zoltárkönyv a Zsoltárok könyve végső szövegének „szerkesztői centruma”, benne a Zsolt 94–100 pedig a könyv „teológiai szíve”, lásd WILSON: Royal Psalms, 92, hasonlóan KOCH: Redaktionsgeschichte, 259–262; LEUENBERGER: Theokratische Theologie, 46.

14 SCHMIDT: Ohnmacht, 86–87.

15 A Schmidt által vizsgált szövegek kronológiája: Ézs 9,1–6; Ézs 11,1–5(+6–8); Mik 5,1–5; Jer 23,5–6; Ez 17,22–24; Hag 2,20–23; Zak 9,9–10, lásd SCHMIDT: Ohnmacht, 68–85.

16 GILLINGHAM: Power and Powerlessness, 25–49.

17 Zsolt 2–3; 17–18; 20/21–22; 72–73; 88–89; 109–110; 130/131–132; 143–144.

18 GILLINGHAM: Power and Powerlessness, 46.

Szegényteológiai redakció

Ahogy fentebb is láttuk, a szegénytematika, a hatalomnélküliek helyzete meghatározó elem a Zsoltárok könyve teológiájában.¹⁹

A Frank-Lothar Hossfeld és Erich Zenger nevéhez fűződő egyik elmélet redakciótörténeti jelentőséget tulajdonít a hatalomnélküliség témájának. Tézisük szerint a Zsoltárok könyve a fogság után szegényteológiai redakció(ko)n esett át (*Armenredaktion*). Zenger a Kr. e. 5–4. századra datálja azt a redakciót, amely az I. zsoltárkönyvben megjeleníti a szegényteológiát különböző zsoltárok beillesztésével (Zsolt 16; 19; 23; 33; 34; 37; 39; 40), illetve továbbírásával. A hellenista korban aztán a „szegény” fogalma egyre inkább Izráel népe egészének önmeghatározásává vált.²⁰

A fogság utáni *Armenredaktion* feltételezésének fő problémája, hogy hiányzik az a társadalomtörténeti kutatás, amely beazonosíthatóvá tesz egy olyan perzsa kori mozgalmat, mely kapcsolatba hozható egy ilyen redakciós tevékenységgel. Másrésztől a szegényterminológia differenciáltságához képest a fogság utáni szegényteológiai redakció feltételezése talán túlságosan is leegyszerűsített sémát kínál.²¹

Tény azonban, hogy a zsoltárok nyelvezetében meghatározóan van jelen a szegényterminológia. A hatalomnélküli szegények, igazak, kegyesek vagy szolgák csoportjai olyan önmeghatározásnak tűnnek, akikben a zsoltárok lehetséges redaktorait fedezhetjük fel.²²

Birodalomellenesség a Zsoltárok könyve végső szövegében

Erich Zenger egy provokatív tanulmányában arra a kérdésre keresi a választ, hogy az Ószövetség zsoltárkönyve vajon antiimperialista könyv-e.²³ Zenger egy olyan lehetséges olvasatot kínál, mely alapján a Zsoltárok könyve végső formája egy, a birodalmi hatalom ellen irányuló *Kampfbuch*ként értelmezhető. Maga JHWH is küzd a jogért, az igazságért, és harcol a káosz ellen, ami sok esetben politikai rendszerekként manifesztálódik. Isten azonban megtöri az ellenséges, elnyomó, destruktív földi hatalmakat.

Dennis Tucker Jr. *Constructing and Deconstructing Power in Psalms 107–150* című doktori értekezése folytatja ezt a kutatást. Ő úgy gondolja, hogy nem általában a politikai hatalom jelenti a problémát a Zsoltárok könyve szerkesztői számára, hanem elsősorban a Perzsa Birodalom. Tucker az V. zsoltárkönyv elemzésekor arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a Zsoltárok könyve végső formája egy olyan birodalomellenes hangot képvisel, mely nyíltan elutasítja a perzsa birodalmi ideológiát.²⁴

19 GILLINGHAM: Poor, 19; LEVIN: Poor, 331–333.

20 Az elmélethez lásd HOSSFELD–ZENGER: Psalmen I, 14–15; HOSSFELD: Psalmen, 692.

21 A hipotézissel kapcsolatos kritikákat lásd pl. MILLARD: Von der Psalmenexegese zur Salterexegese, 311–327; SÜSSENBACH: Elohistischer Psalter, 22–26; SAGER: Polyphonie des Elends, 248.

22 Lásd pl. LEVIN: Gebetbuch, 377–379; ZENGER: Psalter als Buch, 46; BERGES: Knechte im Psalter, 154.

23 ZENGER: Der jüdische Psalter – ein anti-imperiales Buch?, 95–105.

24 TUCKER: Constructing and Deconstructing Power, 17.

Véleményünk szerint bár valóban érzékelhető, hogy a Zsoltárok könyvének szerkesztői a politikai hatalom bizonyos formáival és képviselőivel szemben kritikát gyakoroltak a Pszaltérium összeállításakor, ez a kritika mégis inkább általános vagy implicit. Dávid neve, illetve a dávidi uralkodó alakja ilyen értelemben jelent implicit kritikát a perzsa fennhatósággal szemben, de ugyanígy kritikai hangot fedezhetünk fel a papi arisztokráciával szemben is, amikor az áldozat és a papi cselekmények alternatívájaként jelenik meg a zsoltáréneklés (pl. Zsolt 50, 23; 69,31–32; 116,17; 141,2).²⁵ Ezek alapján a záróredakciót aligha tulajdoníthatjuk papi körök vagy az éppen hatalmon lévők tevékenységének.

A fenti elképzelések a Zsoltárok könyve összeállításáról és szerkesztéséről egy irányba mutatnak abban a tekintetben, hogy Isten hatalmának, a király hatalmának, az ellenség hatalmának vagy éppen az Istent kereső szegény hatalomnélküliségének olyan súlya van a könyvben, hogy a redaktorokról joggal feltételezhetjük: nemcsak foglalkoztatta őket a hatalom és hatalomnélküliség kérdése, de szerkesztői munkájuk többek között annak lenyomatát őrzi, ahogyan ők ebben a kérdésben pozicionálták magukat.

Felhasznált irodalom

- ALBERTZ, R.: alp, in THAT 2 (1976), 413–420.
- BERGES, U.: Die Knechte im Psalter. Ein Beitrag zu seiner Kompositionsgeschichte, in *Biblica* 81/2 (2000), 153–178.
- BREMER, J.: The Relationship between Violence and Poverty with Regard to the 77 in the Book of Psalms. A Focus on Two Psalms Containing the Lament Motiv, in Schnocks, J. (Hg.): „*Wer lässt uns Gutes sehen?*” (*Ps* 4,7) *Internationale Studien zu Klagen in den Psalmen* (HBS 85), Freiburg i. Br.–Basel–Wien, Herder, 2016, 167–205.
- GILLINGHAM, S.: Power and Powerlessness in the Psalms, in McCosker, Ph. (ed.): *What is it that Scripture Says? Essays in Biblical Interpretation, Translation and Reception in Honour of Harry Wansbrough OSB* (Library of New Testament Studies 316), London, T&T Clark International, 2006, 25–49.
- GILLINGHAM, S.: The Levites and the Editorial Composition of the Psalms, in Brown, W. P. (ed.): *The Oxford Handbook of the Psalms*, Oxford, University Press, 2014, 201–213.
- GILLINGHAM, S.: The Poor in the Psalms, in *The Expository Times* 100 (1988), 15–19.
- HOSSFELD, F.-L.–ZENGER, E.: *Die Psalmen I: Psalm 1–50* (NEB.AT 29), Würzburg, Echter Verlag, 1993.
- HOSSFELD, F.-L.: Psalmen I. Altes Testament, in LThK 8 (32006), 689–693.
- KOCH, K.: Der Psalter und seine Redaktionsgeschichte, in Seybold, K.–Zenger, E. (Hg.): *Neue Wege der Psalmenforschung. Für Walter Beyerlin* (HBS 1), Freiburg, Herder, 1994, 243–277.

²⁵ Lásd GILLINGHAM: Levites, 207; RADEBACH-HUONKER: Opferterminologie, 135–217.

- KRAUS, H.-J.: *Theologie der Psalmen* (BKAT XV/3), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1979.
- LEUENBERGER, M.: Bestattungskultur und Vorstellungen postmortalen Existenz im Alten Israel, in Berlejung, A.–Dietrich, J.–Quack, J. F. (Hg.): *Menschenbilder und Körperkonzepte im Alten Israel, in Ägypten und im Alten Orient* (ORA 9), Tübingen, Mohr Siebeck, 321–343.
- LEUENBERGER, M.: Die theokratische Theologie des Psalters, in Trampedach, K.–Pečar, A. (Hg.): *Theokratie und theokratischer Diskurs. Die Rede von der Gotte Herrschaft und ihre politisch-sozialen Auswirkungen im interkulturellen Vergleich* (Colloquia Historica et Theologica 1), Tübingen, Mohr Siebeck, 2013, 39–53.
- LEVIN, CH.: Das Gebetbuch der Gerechten. Literargeschichtliche Beobachtungen am Psalter, in ZThK 90 (1993), 355–381.
- LEVIN, CH.: The Poor in the Old Testament. Some Observations, in uő: *Fortschreibungen. Gesammelte Studien zum Alten Testament* (BZAW 316), Berlin–New York, de Gruyter, 2003, 322–338.
- MILLARD, M.: Von der Psalmenexegese zur Psalterexegese. Anmerkungen zum Neuanatz von Frank Lothar Hossfeld und Erich Zenger, in *Biblical Interpretation* 4/3 (1996), 311–327.
- RAD, G. VON: *Az Ószövetség teológiája*, 1. kötet: *Izráel történeti hagyományainak teológiája*, Budapest, Osiris Kiadó, 2007.
- RADEBACH-HUONKER, CH.: *Opferterminologie im Psalter* (FAT 44), Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.
- RO, J. U.-S.: *Die sogenannte Armenfrömmigkeit im nachexilischen Israel* (BZAW 322), Berlin, de Gruyter, 2002.
- SAGER, D.: *Polyphonie des Elends* (FAT 21), Tübingen, Mohr Siebeck, 2006.
- SCHMIDT, W. H.: Die Ohnmacht der Messias. Zur Überlieferungsgeschichte der messianischen Weissagungen im Alten Testament [eredeti megjelenés: 1969], in Struppe, U. (Hg.): *Studien zum Messiasbild im Alten Testament* (SBAB 6), Stuttgart, Katholisches Bibelwerk, 1989, 67–88.
- SÜSSENBACH, C.: *Der elohistische Psalter. Untersuchungen zu Komposition und Theologie von Ps 42–83*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2005.
- TUCKER, W. D. (JR.): *Constructing and Deconstructing Power in Psalms 107–150* (SBL Ancient Israel and Its Literature 19), Atlanta, SBL Press, 2014.
- WHEMEIER, G.: עַלֵּה, in THAT 2 (1976), 272–290.
- WILSON, G. H.: Evidence of Editorial Divisions in the Hebrew Psalter, in VT 34 (1984), 335–352.
- WILSON, G. H.: The Use of Royal Psalms at the 'Seams' of the Hebrew Psalter, in *Journal for the Study of the Old Testament* 35 (1986), 85–94.
- ZENGER, E.: Der jüdische Psalter – ein anti-imperiales Buch?, in Albertz, R. (Hg.): *Religion und Gesellschaft. Studien zu ihrer Wechselbeziehung in den Kulturen des Antiken Vorderen Orients* (AOAT 248), Münster, Ugarit Verlag, 1997, 95–105.
- ZENGER, E.: Der Psalter als Buch. Beobachtungen zu seiner Entstehung, Komposition und Funktion, in uő – Lohfink, N. (Hg.): *Der Psalter in Judentum und Christentum* (HBS 18), Freiburg, Herder, 1998, 1–57.